

Віктор ГОЛУБКО (Львів)

ЛЬВІВ І ЛЬВІВ'ЯНИ В 1939 РОЦІ: ПЕРШІ ВОЄННІ БУДНІ

Війна у людському вимірі

У сучасній історіографії дедалі частіше об'єктом зацікавлення дослідників стає сфера людської буденності. Це вже не традиційні студії, що охоплюють події глобального масштабу, а їх мікроісторичний контекст – зосередження уваги на процесах, які охоплювали суспільство на рівні його індивідів, що опинилися у круговерті мегаісторичних процесів і часто перетворювалися в їх заручників. З цього погляду найбільший інтерес для історика представляють переломні і доле-носні для життя людини періоди – суспільні катаклізми, війни, соціальні зриви, стихійні лиха. Вивчення індивідуальної та колективної поведінки дає можливість по-іншому інтерпретувати адекватність людських колективів у макроісторичних подіях. Специфічні, набагато ширші можливості пізнання в мікроісторії визначаються її спроможністю звужувати поле спостереження і вивчати його, так би мовити, з допомогою мікроскопа. Очевидно, що з таких позицій можна розглядати й здавалось би знайому проблему – життя Львова та його мешканців у переддень та перші дні Другої світової війни. На їх долю випало бути одними з тих, хто першим відчув на собі руйнівні удари Другої світової війни. Оскільки в історіографії події, пов'язані з початком війни – нападом нацистської Німеччини на Польщу, відомі ще як “вереснева кампанія 1939 р.”, представлені доволі ґрунтовно, мета даної статті – зосередити увагу на її людському вимірі: на тлі воєнних подій висвітлити буденне життя мешканців Львова, їх психологічний стан, ставлення до небезпеки, міжособистісні взаємини, їхню реакцію на військово-політичні події, що кардинально впливали на долю рідного міста, врешті на здатність до організованого опору агресору.

Буденне життя міста цього періоду в сучасній українській історіографії вивчене доволі слабо. Окремі його сюжети можна знайти у фундаментальних працях з історії Львова: “Історія Львова” (Т. 3, 2007) та “Енциклопедія Львова” (Т. 1–3, 2007–2010)¹, а також дослідженнях львівських істориків М. Литвина, О. Луцького, К. Науменка². Більшої уваги висвітленню буднів Львова початку війни надають польські дослідники. Мабуть, це пов'язано з тим, що військова катастрофа Польщі у вересні 1939 р. мала не стільки мілітарні наслідки для польського суспільства, як моральні, пов'язані з суто особистісними рефлексіями, що й відобразилося на

¹ Історія Львова. У трьох томах / редколегія: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. – Львів, 2007 – Т. 3; Енциклопедія Львова / за ред. А. Козицького. – Львів, 2007. – Т. 1; 2008. – Т. 2; 2010. – Т. 3.

² Литвин М., Луцький О. Науменко К. 1939. Західні землі України. – Львів, 1999.

тематиці і напрямку публікацій³. Дослідження повсякденного життя мешканців Львова, очевидно, має базуватися на джерелах особистого походження: спогадах, щоденниках, листуванні. Для даного дослідження непересічне значення має тогочасна періодика, яка, на відміну від написаних пізніше мемуарів, краще передає “дух часу”, оскільки не лише відтворює події по гарячих слідах, але є їх сучасником та учасником. У полі її зору все, що хвилювало й цікавило суспільство – від міжнародної політики до приватного життя. Матеріали, які подавала на своїх шпальтах львівська преса, дають можливість дослідникові простежити в деталях життя пересічної людини в умовах глобального військового конфлікту, що саме розгорявся. З огляду на це у процесі роботи над пропонованим дослідженням, автор, передусім, брав до уваги матеріали львівської преси останніх передвоєнних тижнів.

У передчутті війни

Спільнота Львова відчувала подих наближення збройного конфлікту в Європі вже з весни 1939 р., відколи нацистська Німеччина, безкарно ревізуючи умови Версальського договору, при потуранні західних країн, стала діяти відверто безцеремонно: 15 березня німецькі танки в'їхали до Праги, поклавши кінець Чехословацькій Республіці. Тиждень по тому світ дізнався про німецькі вимоги щодо Польщі: передачу Німеччині Гданська й виділення Польщею екстериторіальної смуги, яка би поєднувала німецькі землі зі Східною Пруссією. Польща ці вимоги відкинула. У пресі розгорілася антинімецька кампанія, нагнітався військовий психоз, що мав на меті консолідувати суспільство. Його віддзеркаленням були матеріали, які публікувалися на сторінках львівської преси. Для прикладу можна навести заголовки “Gazety Lwowskiej” від 20 серпня 1939 р.: “Рішучість та відвага Польщі викликає подив у чужинців”, “Подальша агресія неможлива”, “Франція надає кредити для озброєння Польщі”, “Масові виселення поляків із Східної Пруссії у глиб Райху”, “Попередження Англії та Франції”, “Пароксизм антипольської істерії”. Заголовки газети “Pustrowany Goniec Wieczorny” за 23 серпня 1939 р. також були сповнені передчуття близького воєнного конфлікту: “Вирішальна година надходить”, “Мир чи війна?”, “Останнє попередження для Німеччини”, “Третій Райх спокушає Москву”, “Чи заговорять гармати?”. Газета помістила розгорнуту редакційну статтю “Фундамент перемоги”, в якій мусувалася думка, що “війна нервів” швидко наближається до вирішальної розв'язки. Вона закликала польське суспільство витримати нервові напруження, нав'язувала до подій 1920 р., коли поляки зі зброєю в руках проявили героїзм перед лицем безпосередньої загрози. “Гітлер спокусився розчавити нас психологічно, – писала газета, – оголосивши нам війну нервів. З'єднані, загартовані і готові до всього виходимо з цієї війни,” – оптимістично завершувалася редакційна стаття. “Серед нас немає паніки, життя пливе у нормальному річищі, бо хоча ми готові на усілякі несподіванки, але ж не забуваємо про потреби щоденного життя”. Далі газета закликала львів'ян бути обачними у своїй поведінці, не сіяти паніки, бо цього особливо прагнуть провокатори й шпигуни, що за усім стежать. “Маємо пам'ятати, що всюди за нами можуть стежити очі шпигунів. Із дружньою посмішкою ворожий агент пробуватиме

³ Hryciuk G. Polacy we Lwowie. 1939–1944. – Warszawa, 2000; Jaz A. We Lwowie za Sowietów. Województwo Lwowskie pod okupacją sowiecką. – Rzeszów, 2006; Jaworski E. Lwów. Losy mieszkańców i żołnierzy Armii Krajowej w latach 1939–1956. – Pruszków, 1999.

викликати у нас сумнів щодо нашої впевненості у собі, у силі та міцності держави. Відтак маємо пам'ятати, що гасло сильні, єдині, пильні, готові – то не порожні слова. Наближаються вирішальні хвилини, коли не лише уряд і політики, але й ми усі маємо нести щоденний тягар цих похмурих днів”⁴. Наприкінці серпня німецько-польська конфронтація досягла критичної межі. Львівська преса вже відверто визнавала незворотність збройного конфлікту в Європі і втягнення до нього Польщі. Так, недільний випуск “Gazety Lwowskiej” за 26 серпня 1939 р. практично на 90 % мав військовий зміст. Ось деякі зі заголовків: “Підписання польсько-англійського альянсу”, “Чергові випадки німецької агресії на території Польщі”, “Німецькі літаки над Гдинею і Гелем”, “Німецький військовий патруль перейшов кордон Польщі”, “Брехливі відомості про закриття польсько-гданського кордону”, “Побиті вікна у польському експресі на території Райху”.

Виразно мілітаризований напрям обрала редакція правої ендецької газети “Dziennik Polski”. Майже кожен її випуск увінчували цитати мілітаристського спрямування на кшталт “Зміцнена армія – зміцнена потуга Польщі”. Щоб підняти патріотичний дух, газета публікувала списки жертводавців для вшанування 20-ї річниці “оборони Львова”, яка відзначалася в серпні 1939 р., з номера у номер поміщувала заклики посилювати оборону країни: “Віддай гріш на Ф.О.Н.” (Фонд національної оборони). Публікувалися різноманітні статті про потребу тотальної підготовки суспільства до грядущої війни. Характерною з цього приводу була стаття “Участь жінок у військовій економіці”⁵.

Аналогічними за змістом були й матеріали української преси Львова. Наприклад, газета “Громадський Голос” від 24 серпня повідомляла про радянсько-німецький пакт про ненапад: “Москва–Берлін: несподівана приязнь”, “Англія у зброї”, “Німеччина готова до нападу”⁶.

У зв’язку зі загостренням відносин із Німеччиною газета “Dziennik Polski” помістила заклик Польського Західного Союзу в Торуні бойкотувати продукцію німецької фабрики “Persil”⁷. Особливо антинімецькі настрої зросли у другій половині серпня. Ця ж газета надрукувала статтю “Як німцям ведеться у Львові”. У ній зазначалося, що чимала частка працівників гастрономічних установ Львова – це німці. В окремих закладах харчування немає жодного поляка. Німець-офіціант, обурювалася газета, з побічних доходів може в день заробити від 10 до 30 злотих, а у першорядних ресторанах навіть 30 злотих. У той час, коли офіціант-поляк у єврейському закладі може заробити 2 злотих. Німецькі офіціанти навіть виступають у ролі кредиторів своїх власників, скуповують ґрунти, будують кам’яниці. Стаття була відповіддю на матеріали німецької преси про начебто переслідування, які чиняться німцям у Польщі. Редакція обурювалася, що німці у своїх установах у Львові вітаються нацистським привітанням⁸. Польсько-німецька конфронтація вплинула на настрої міських обивателів. У вуличній торгівлі міста з’явилися листівки у вигляді піваркуша з малюнком чотирьох свиней і з підписом “шукай п’ятої свині”. При відповідному складанні листівки дійсно можна було побачити п’яту свиню в

⁴ Ilustrowany Goniec Wieczorny. – 1939. – 23 sierpnia. – S. 5.

⁵ Dziennik Polski. – 1939. – 19 czerwca. – S. 12.

⁶ Громадський Голос. – 1939. – 24 серпня. – С. 1–2.

⁷ Dziennik Polski. – 1939. – 14 czerwca. – S. 3.

⁸ Ibid. – 29 sierpnia. – S. 8.

постаті А. Гітлера, що стало приводом протесту німецького консула у Львові до львівського воєводи. Міський комендант поліції видав розпорядження вилучувати продавців із подібним товаром⁹. Подекуди мали місце спонтанні страйки з вимогами звільнити німців з роботи. Варто зазначити, що за даних умов міська влада намагалася не допускати відкритих ексцесів з місцевим німецьким населенням. Так, керівник слідчого відділу поліції Львова підкомісар Сенгер звертав увагу своїх підлеглих на “недопустимість узагальнення образу німців як ворогів держави”¹⁰.

В останні передвоєнні тижні у Львові проводилися численні військово-патріотичні заходи, що мали продемонструвати єдність суспільства та армії. Наприкінці серпня було засновано союз моряків-резервістів, який звернувся із закликом вступати до своїх лав¹¹. Майже щоденно у стрільниці на Замарстинові проходили тренування військових відділів з бойовими стрільбами¹². Товариство державних урядовців у Львові організувало збір металобрухту на Фонд національної оборони¹³.

У середині серпня проходили помпезні урочистості з нагоди 25-літнього виступу польських легіонів. Польське населення Львова взяло в них активну участь. Біля костелу Матері Божої Остробрамської на вулиці Личаківській зібралися усі комбатантські організації. Біля входу до святині споруджено польовий вівтар, перед яким засіли представники влади з львівським воєводою Альфредом Біликом та командувачем львівської залоги генералом Владиславом Лянґнером на чолі. Службу Божу відправив архієпископ Болеслав Твардовський. На перехресті вул. Личаківської та Петра і Павла пройшов парад частин залоги. В обід у Великому театрі відбулася урочиста академія, після якої схвалено урочисту резолюцію й проведено присягу мешканців Львова про готовість у “такий відповідальний історичний момент виконати кожний наказ вождя (головнокомандувача військ Е. Ридза-Смігли – В. Г.) в ім’я сили та безпеки Польщі”¹⁴. Такими ж були урочистості з нагоди вшанування оборонців станції Задвір’я під час польсько-радянської війни 1920 р. З цієї нагоди 17 серпня у 19-ту річницю битви відбулася урочиста Служба Божа у Катедральному соборі Львова. Після цього організовано похід до польського військового пантеону на Личаківському кладовищі Львова. Там же ветерани на могилах своїх колишніх полеглих командирів запряглися боронити непорушність кордонів держави¹⁵.

На тлі патріотичних маніфестацій у 20-х числах серпня з’явилися перші конкретні розпорядження керівництва міста щодо підготовки населення до війни. 24 серпня прем’єр Феліціян Складковський видав розпорядження, яким терміново відкликав державних службовців із відпустки. Того ж самого дня міністерство освіти повідомило, що початок навчального року відкладено на кілька днів пізніше¹⁶. За ініціативою президента міста Станіслава Островського 26 серпня

⁹ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 243 сч. (Львівське міське управління державної поліції). – Оп. 1. – Спр. 181. – Арк. 1.

¹⁰ Там само.

¹¹ *Ilustrowany Goniec Wieczorny*. – 1939. – 23 sierpnia. – S. 7.

¹² *Dziennik Polski*. – 1939. – 9 czerwca. – S. 9.

¹³ *Ibid.* – 18 czerwca. – S. 9.

¹⁴ *Dziennik Polski*. – 1939. – 24 sierpnia. – S. 1.

¹⁵ *Gazeta Lwowska*. – 1939. – 20 sierpnia. – S. 4.

¹⁶ *Громадська Думка*. – 1939. – 24 серпня. – С. 1.

створили громадський комітет, який звернувся до усіх вільних від праці мешканців добровільно зголошуватися до копання траншей від авіанальотів. В суботу, 26 серпня, у Львові розпочали споруджувати укриття. Щоб підняти дух обивателів, до цієї акції долучилися і службовці воєводського управління на чолі з львівським воєводою А. Біликом. Ця група працювала на площі Бернардинців. Як повідомляла преса, цілий день до праці зголошувалися люди без огляду на національність і віровизнання¹⁷. Львівські газети з подробицями і не прихованим захопленням подавали репортажі про участь населення і влади міста у спорудженні укриттів. “Львів із лопатою” – під таким заголовком помістила газета “*Ilustrowany Gonicz Wieczorny*” аналогічну інформацію. “На площі Бернардинців серед інших копає траншеї воєвода Альфред Білик. У коротких пумах він стоїть у траншеї в спортивній куртці, охопивши обіруч лопату. Недалеко нього його заступник Малашинський. Тут же у краватці з лопатою городський староста Р. Клімовецький. Біля Оссолінеуму копали траншеї поштові урядовці. У парку Костюшка працює міська управа. Серед робітників віце-президент міста, адвокати. Їх порівняно небагато, проте серед них найвідоміші. На Пелчинських ставах працюють урядовці Торговельної палати на чолі із своїм головою Яном Кантом Пфаном. Копають траншеї прокурори й судді, котрих зазвичай бачили у мантіях. На Горі страт працює Фінансова палата”¹⁸. Траншеї від налетів авіації були споруджені і в підльвівських Брюховичах. У зв’язку з мобілізацією до війська чоловіків управління міського електротрамваю дало розпорядження покликати до праці на кондукторів жінок і провести з ними відповідне навчання¹⁹.

Передвоєнні приготування, звісно, відбилися і на психічному кліматі львівської громади. До того ж із західних регіонів держави до Львова стали масово напливати втікачі. У місті стало помітним перенаселення і нестача помешкань, почали масово скуповуватися харчі. На окремі види продовольчих товарів з’явився дефіцит, а також тенденція до підвищення цін. Ажіотаж навколо закупки продовольства зчинився особливо наприкінці серпня, коли всім стала зрозумілою реальна загроза військового конфлікту. У крамницях витворилися черги, штовханина, гамір: люди скуповували борошно, цукор, нафту. Маленькі крамнички впродовж кількох годин розпродали усі запаси продовольчих товарів, зокрема цукру та солі. Львівські газети засуджували панічні настрої львів’ян, закликали їх до спокою, переконували, що за день-два до Львова прибудуть нові партії продуктів харчування. “Масове скуповування харчів не має сенсу і його потрібно припинити”, – переконувала своїх читачів газета “*Dziennik Polski*”. Незважаючи на ажіотаж, ціни на продукти харчування поки-що не виявляли тенденції до стрімкого зростання. Газета пригрозила потенційним спекулянтам, щоб вони не наважувалися скористатися тимчасовими негараздами, бо “за свої вчинки можуть піти до Берези”. Вона закликала населення у такий відповідальний історичний момент до витримки, порядку, зваженості “у дріб’язкових житейських буднях”²⁰. “*Ilustrowany Gonicz Wieczorny*” переконував, що в даний момент немає приводу сіяти панічні чутки й навіть на

¹⁷ *Dziennik Polski*. – 1939. – 29 sierpnia. – S.1.

¹⁸ *Ilustrowany Gonicz Wieczorny*. – 1939. – 29 sierpnia. – S. 6.

¹⁹ *Gazeta Lwowska*. – 1939. – 30 sierpnia. – S. 2.

²⁰ *Dziennik Polski*. – 1939. – 27 sierpnia. – S. 7.

випадок війни не передбачається обмежувати продаж харчів, оскільки його запаси у державі достатні²¹.

Львівське воєводське управління поліції було стурбоване наростаючою кількістю сигналів про те, що селяни навколишніх сіл відмовляються продавати товари на львівських ринках за паперові банкноти й вимагають оплати срібною монетою. Відповідно до вказівки коменданта поліції розробили операцію “Монета”. У виданому з цього приводу розпорядженні від 24 серпня вказувалося: “Останнім часом срібні монети спеціально приховуються. Через те повітові коменданти повинні повести боротьбу з подібними настроями і притягувати до кримінальної відповідальності осіб, котрі підривають довіру до польської валюти”²².

Дня 29 серпня газети опублікували вельми тривожне повідомлення, яке засвідчило всю серйозність майбутнього збройного конфлікту з Німеччиною. Сестри секції польського Червоного хреста закликали усіх сестер Львова, які перебували у запасі, негайно зголоситися в бюро секції. У той же день представництво Ліги підтримки туризму відмінило прогулянки потягами зі Львова до Варшави, Славська, Янова²³.

У зв’язку з оголошеною 29 серпня мобілізацією змінено розклад руху поїздів, його пристосовано до воєнних потреб. У середу, 30 серпня, газети помістили оголошення про військову тривогу, а також про висилку з міста під ескортом поліції німецького консула до Варшави. Тоді ж подано інструкції, як діяти на випадок військового удару. Кожна дитина до семи років повинна мати бірочку 15 x 18 см з індивідуальними даними, яка прикріплювалася на зворотній стороні одягу на плечах, а немовлятам завішувалася на шиї разом з іншими документами. Кожну дитину потрібно було навчити напам’ять дані, записані на бірочці²⁴. За розпорядженням міської влади, газети і радіо подавали інформацію про необхідні запаси харчів, які повинна мати кожна родина на випадок війни. До місячного “залізного запасу” мали бути включені із розрахунку на чотири особи: 20 кг борошна – по 10 кг пшеничного і житнього, 15 кг круп, копченостей – 2 кг, смальцю – 3 кг, згущеного молока – 2 кг, твердого сиру – 2 кг, шоколаду – 2 кг, сушеної ярини – 2 кг, сухофруктів – 3 кг, повидла – 2 кг, сушених грибів – 1–2 кг. Цей “залізний запас” потрібно постійно поповнювати²⁵.

Аби не допустити зростання продовольчих цін і спекуляції, промисловий та санітарний відділи міської управи провели інспекцію м’ясних крамниць, буфетів та ресторанів, щоб з’ясувати, наскільки обґрунтованими є чутки про дефіцит окремих продуктів і жирів. Одночасно перевірено маркування товарів цінниками і стан їх збереження. Контроль встановив, що жири у продажі є в достатній кількості, проте виявлено антисанітарію в деяких гастрономічних закладах навіть у середмісті. У зв’язку з тим видали розпорядження негайно закрити ті з них, які допустилися порушень. Окремих продавців та постачальників оштрафували²⁶. Газети закликали львів’ян раціонально використовувати харчі в умовах воєнної

²¹ Ilustrowany Goniec Wieczorny. – 1939. – 27 sierpnia. – S. 7.

²² ДАЛО. – Ф. 243 сч. – Оп. 1. – Спр. 351. – Арк. 152.

²³ Dziennik Polski. – 1939. – 29 sierpnia. – S. 1.

²⁴ Ilustrowany Goniec Wieczorny. – 1939. – 30 sierpnia. – S. 5.

²⁵ Ibid. – 30 sierpnia. – S. 7.

²⁶ Gazeta Lwowska. – 1939. – 20 sierpnia. – S. 4.

загрози. “Dziennik Polski” опублікував статтю “Завбачливість наших господиных”, у якій пропагував способи раціонального харчування у воєнних умовах. Ця стаття стала наслідком перших поважних перебоїв у постачанні міста харчами і масового їх скуповування населенням. Наприкінці серпня газети подавали інформацію про випадки приховування продавцями продовольчих товарів, зокрема борошна та цукру²⁷. Місцева влада намагалася оперативно реагувати на становище, що склалося. 29 серпня львівський воєвода А. Білик провів інспекцію декількох продовольчих магазинів. Газети подавали репортажі з цього заходу, намагаючись заспокоїти львів'ян. Вони повідомляли, що воєвода особисто переконався, що у крамницях достатньо м'яса, сала та інших жирів. У той же час влада закликала львів'ян мати продовольчий запас, щоб пережити короткочасні, щонайбільше десятиденні, перебої з продовольчим постачанням, викликані транспортними труднощами, пов'язаними з мобілізацією, звертала увагу на те, що продовольчі запаси у помешканнях, установах, організаціях є дуже великими. Аби припинити спокусу до підвищення цін в умовах ажіотажного попиту на продукти, міська влада вдавалася й до репресивних заходів. Так, поліція затримала продавчиню Марієм Брінгет за те, що вона приховала у своєму магазині 50 кг цукру, а продавця Ігнаці Штарка – за відмову продати олію²⁸. У четвер 31 серпня на Стрілецькій площі натовп з цікавістю спостерігав за колишнім продовольчим магазином Еріха Шмідта, якого за спекуляцію вивезли до Берези Картузької. В магазині опустили жалюзі й забили вікна. На будинку виднівся напис: “Тут продавав спекулянт, висланий до Берези”²⁹. Газета “Ilustrowany Goniec Wieczorny” з обуренням писала, що “він, як гієна, жирує, не має ані серця, ні совісті, а тільки гаманець в кишені і табличку множення в голові. Це спекулянт, шкідник, паразит”³⁰.

У четвер, 31 серпня, на прес-конференції львівський воєвода говорив про заходи щодо поліпшення продовольчого постачання Львова, а також про недопустимість підвищення цін за житло у зв'язку з напливом втікачів із заходу. Наводилися приклади: за найм трикімнатної квартири вимагали 240 зл. на місяць. Воєвода пригрозив за подібні речі власникам кам'яниць Березою Картузькою. Він запропонував створити спеціальне бюро, яке б проводило реєстрацію вільних помешкань³¹. Того ж, як виявилось, останнього передвоєнного дня, вулицями міста проходили мобілізовані маршові частини. Населення зустрічало їх вітаннями. Настрій мешканців був тривожний, проте паніки не помічалось. Тим часом львівські газети подавали щораз тривожнішу інформацію про ескалацію німецько-польського напруження на кордоні. Ось лише заголовки з газет: “Війна чи мир?”, “Протест польського уряду”, “Мінімальні претензії Райху”, “Нова серія актів агресії і німецької брехні”, “Злочинна акція серед німців у Польщі”, “Увесь американський народ протестує проти закону про нейтралітет”, “Про самосуд над поляками (у Гданську)”, “Німець-провокатор”, “Перша допомога при газовому отруєнні”, “Твалт, завданий силою, має бути силою відбитий”³², “Німці з повітряних куль оглядають

²⁷ Dziennik Polski. – 1939. – 29 sierpnia. – S. 7.

²⁸ ДАЛО. – Ф. 243 сч. – Оп. 1. – Спр. 463. – Арк. 200–201.

²⁹ Dziennik polski. – 1939. – 2 września. – S. 6.

³⁰ Ilustrowany Goniec Wieczorny. – 1939. – 31 sierpnia. – S. 7.

³¹ Ibid. – 1 września. – S. 7.

³² Dziennik Polski. – 1939. – 31 sierpnia. – S. 6.

польське пограниччя”, “Німецькі літаки над польською територією”, “Німеччина спинала залізничну комунікацію з Польщею”, “Німецький міністр покинув Гданськ”, “Напади німецьких диверсантів на польську територію”³³. “*Ilustrowany Gonicz Wieszorny*” на першій сторінці опублікував “Військові розпорядження Польщі у відповідь на погрози Третього Райху”. У тому ж номері повідомлялося, що у зв’язку із серйозністю ситуації, а також швидкими змінами подій газета матиме нічний випуск і виходитиме о сьомій годині вечора³⁴.

Того ж дня у Львові відбулися масові маніфестації під гаслом “Війна! Її ще немає, але може вибухнути щохвилини”. До пізнього вечора після загальноміської маніфестації вулицями міста проходили польські молодіжні організації. Великий натовп молоді зібрався увечері перед міською ратушею. На її балкон вийшов президент міста С. Островський, який у виголошеній промові висловив подяку молоді за любов до війська і готовість обороняти кордони держави³⁵.

Незважаючи на загальне відчуття грядущого збройного конфлікту, львів’яни продовжували жити звичайним буденним життям. Місто готувалося до традиційних ХІХ Східних торгів, що мали відкритися 2 вересня. З цієї нагоди “Клуб водіїв” Стрілецького союзу планував 3 вересня провести четвертий з’їзд переможців автомобільних і мотоциклетних змагань. Захід очікувався з розмахом. Він мав пропагувати цей вид спорту, відтак, до участі у ньому допускалися всі власники автотранспорту, які володіли правами. Мали також організувати 150-ти кілометровий автопробіг із фінішем на Ринку навпроти ратуші³⁶. На 9–12 вересня у Львові призначили відкриття міжнародних змагань з повітряної кулі Гордона Бенетта. Товариство підтримки туризму звернулося до львів’ян із закликком проявити гостинність і зголошувати вільні помешкання для винайму³⁷. Газети публікували програмку міжнародних змагань з повітряної кулі. Місцем їх відкриття визначили кульпарківські поля, що на передмісті Львова, а самі змагання мали проходити на злітному полі на вулиці Стрийській³⁸. Відповідно до планованих заходів була достосована й програма вистав Великого міського театру. Сюди запросили видатних акторів сцени з інших міст. Незважаючи на воєнну тривогу, що невблаганно насувалася, Львів і львів’яни продовжували, принаймні, дуже хотіли й надалі жити звичайними мирними буднями.

Перші воєнні будні

Вдосвіта у п’ятницю 1 вересня 1939 р. німецьке військо атакувало Польщу. У перший день війни авіаналети були здійснені й на Львів. Найбільших пошкоджень зазнало Скнилівське летовище, почасти головний вокзал, радіостанція, деякі костели й житлові будинки. Всього протягом першого дня війни загинули 83 особи³⁹. Увечері 1 вересня у залі міської ради на зборах громадських організацій створили “Львівський громадський комітет опіки над солдатом і його родиною”. По радіо

³³ Діло. – 1939. – 29 серпня.

³⁴ *Ilustrowany Gonicz Wieszorny*. – 1939. – 31 sierpnia. – S. 5.

³⁵ *Ibid.* – 1 września. – S. 5.

³⁶ *Ibid.* – 23 sierpnia. – S. 4.

³⁷ *Gazeta Lwowska*. – 1939. – 22 sierpnia. – S. 2.

³⁸ *Dziennik Polski*. – 1939. – 24 sierpnia. – S. 7.

³⁹ Історія Львова. У трьох томах... – Т. 3. – С. 164.

і в газетах населення інформували про заходи, яких необхідно дотримуватися в разі авіаналетів, газової атаки, давали інструкції як ущільнювати вікна та робити світломаскування⁴⁰. Характерно, що хоча львівські газети за 1–2 вересня помістили матеріали про військовий напад Німеччини на Польщу й звернення з цього приводу президента держави І. Мосціцького, спочатку окремі з них подавали це як чергову німецьку провокацію. Так, “Dziennik Polski” від 2 вересня 1939 р., інформуючи про напад Німеччини на Польщу, називав його тимчасовим конфліктом, мовляв, це польсько-німецька “війна нервів”⁴¹. Початок війни львів'яни зустріли неоднозначно. Польське населення висловлювало патріотичні настрої, активно підтримувало заклики влади. Українці ж реагували по-різному. Більшість громадських організацій та партій, у тому числі митрополит Андрей Шептицький закликали українців виконати свій обов'язок перед державою, частина ж, у відповідь на антиукраїнські акції польської влади, зокрема, і в останні передвоєнні місяці, відреагувала вороже. Сучасник подій, відомий український громадський та політичний діяч Осип Назарук занотував у своїх споминах: “Дехто голосно і з полекшею віддихав, кажучи: “Нехай уже буде, що буде, але добре, що польський гнет скінчився!” Та повної радості з того факту не видно було: відчувався якийсь неспокій. Словом, почування були поділені”⁴².

Різні громадські організації зверталися до своїх членів взяти участь у спорудженні бомбосховищ, зокрема, цех різників, союз домогосподарок закликали зголошуватися до допоміжної служби. Відкрили кількадевні курси протиповітряної оборони і протигазового захисту для населення. До навчання закликалися усі жінки⁴³. Незважаючи на військовий стан та небезпеку бомбардування, перед вечором 1 вересня у Торговій палаті відбулася церемонія відкриття традиційних ХІХ Східних торгів. Під час інавгурації двічі оголошували тривогу. Незважаючи на це, зала була наповнена гістьми. Серед її учасників – румунський консул, радник консульства, радник експортного інституту в Будапешті, консули інших держав (Болгарії, Естонії, Угорщини, СРСР), представники духовенства та армії, президія міської ради, представники спілок та союзів⁴⁴. Попри те, що воєнні дії утруднили відкриття Східних торгів, бо чимало працівників було мобілізовано до війська, у Стрийському парку встановили виставкові павільйони – угорський, румунський, естонський. Тут же спорудили взірцеві бомбосховища. Один павільйон спеціально відвели для виставки продовольчих товарів, щоб переконати львів'ян у їх достатку, а відтак – недоцільності їх надмірних закупівель⁴⁵. Однак, це мало впливало на ріст ажіотажу на продовольчі товари у місті. Аби не допустити стихійного зростання цін, заготівельна продовольча комісія міського уряду встановила їх фіксований рівень на борошно і хліб. За кілограм пшеничного борошна платили 0,39 злотого⁴⁶. Окрім того, відділ харчового забезпечення міської управи зажадав від продавців, аби ті обов'язково маркували товари цінниками. Щодо товарів, яких забракло, потрібно було їх назви

⁴⁰ Gazeta Lwowska. – 1939. – 1 września. – S. 2.

⁴¹ Dziennik Polski. – 1939 – 2 września. – S. 3.

⁴² Назарук О. Зі Львова до Варшави. – Львів, 1995. – С. 14.

⁴³ Dziennik Polski. – 1939. – 5 września. – S. 6.

⁴⁴ Gazeta Lwowska. – 1939. – 3 września. – S. 2.

⁴⁵ Dziennik Polski. – 1939. – 2 września. – S. 3.

⁴⁶ Gazeta Lwowska. – 1939. – 3 września. – S. 2.

виписувати червоним чорнилом на аркуші паперу і виставляти у вітринах магазинів, зазначивши при цьому, коли саме вони надійдуть до продажу. У разі невиконання розпорядження на порушників чекала сувора кара⁴⁷.

У понеділок, 4 вересня, з нагоди проголошення Англією та Францією війни Німеччині перед оперним театром зібралася велелюдна маніфестація. Її організували об'єднання комбатантів. Під час маніфестації оголосили повітряну тривогу. Частина натовпу сховалася до приміщення театру, інші до прилеглих кам'яниць⁴⁸. Звідси маніфестанти попрямували до будинків, у яких розташовувалися командування округом і воєводства. Там патріотичну промову виголосив воєвода А. Білик. Під англійським консульством до присутніх звернувся консул, який закінчив свій виступ словами: "Підпишемо разом мир у Берліні". Зі співом "Марсельєзи" маніфестанти вирушили до французького консульства. Тут перед ними виступив французький консул. Маніфестація, як подавала тогочасна преса, засвідчила, що громадськість впевнена в перемозі Польщі та її союзників⁴⁹. Львівська польська преса намагалася підтримувати оптимізм і впевненість серед громадян. "Повідомлення з поля битви щораз кращі", – повідомляла "Gazeta Lwowska"⁵⁰.

Дня 5 вересня 1939 р. створили воєводський Комітет допомоги і суспільної опіки, до складу якого увійшли воєвода А. Білик, генерал В. Лянґнер (командувач львівського гарнізону), генерал Вацлав Вечоркевич (командувач округом Перемишль), митрополит ГКЦ Андрей Шептицький, римо-католицький архієпископ Болеслав Твардовський, єпископ Йосафат Коциловський та ін. Комітет звернувся із закликом до громадськості здавати гроші та речі для потребуючих утікачів із заходу⁵¹. У своєму виступі львівський воєвода торкнувся питання взаємин з українським населенням міста. Констатуючи факт наявності у його середовищі поодиноких "екстремістських елементів", які, зрештою, нейтралізовані (йшлося про середовище ОУН – В. Г.) він зазначив, що "з боку українського населення спостерігаємо прояви гарячого патріотизму [...] Для нас всіх, – говорив він, – ситуація ясна. Або перемаємо, або перестанемо існувати"⁵². Воєвода закликав мешканців Львова до витримки та єдності. Хоча, як можна судити зі спогадів львів'ян-українців, цілковитої взаємної довіри між українськими і польськими мешканцями не було. Наприклад, сучасник подій Йосиф Гронський згадував, що коли на час бомбардування Львова вирішив вивезти родину з міста у його околиці, а потім повернувся назад до свого помешкання, "сторожиха сказала, що ми дуже добре зробили, коли виїхали, тому, що польські боївки питали в камениці, де живуть українці, і бували випадки, що убивали або знущались над ними, мовляв, що українці співпрацюють разом з німцями"⁵³. Достеменно не відомо чи справді мали місце подібні випадки, проте сам факт кружляння таких чуток красномовно говорить про напружені відносини між українцями й поляками в цей час. Попри воєнну тривогу, місто намагалася зберегти звичний ритм життя. Кураторія

⁴⁷ ДАЛО. – Ф. 110-сч. (Львівське міське староство). – Оп. 4. – Спр. 838. – Арк. 3.

⁴⁸ Dziennik Polski. – 1939. – 5 września. – S. 5.

⁴⁹ Gazeta Lwowska. – 1939. – 5 września. – S. 2.

⁵⁰ Ibid. – 7 września. – S. 2.

⁵¹ Ibid.

⁵² Chwila. – 1939. – 5 września. – S. 5.

⁵³ Гронський Й. Автобіографія // Нарис історії Яворівщини. – Львів, 2008. – С. 203.

Львівського шкільного округу навіть ухвалила з 11 вересня розпочати, де це можливо, звичайні заняття, передусім, у сільській місцевості, а в містах проводити їх у скороченому вигляді⁵⁴. Ще впродовж першого тижня війни працювали ресторани, кінотеатри, давав вистави Великий театр, хоча, у зв'язку з порушенням комунікації зі Львовом, сюди не змогли дістатися декілька видатних солістів. Тому деякі заплановані на 3 і 5 вересня опери скасували. Театральні вистави були різножанровими – оперети, комедії, драми, у кінотеатрах крутили пригодницькі фільми. Лише кінотеатр “Копернік” відгукнувся на злобу дня – демонстрував фільм “Битва на Марні”, що мав виразно антинімецьке спрямування. “Поразка німецької армії”, “кінець пруської потуги”, – так рекламувала фільм газета “*Ilustrowany Goniec Wieczorny*”⁵⁵. Однак наближення фронту до Львова відбилося й на роботі цих розважальних закладів. Небезпека бомбардування змусила їх згорнути діяльність. Починаючи з 9 вересня, у Великому міському театрі грали лише одну виставу – комедію “Старе вино”. В останні дні роботи для солдатів і поліцейських частину квитків видавали безкоштовно⁵⁶. Театр припинив роботу 12 вересня, коли Львів опинився перед загрозою німецького штурму.

Після першого шоку від нападу населення міста трохи приходило до тями, хоча звичайно, не могло повернутися до передвоєнного ритму життя. Від 9 вересня львівські банки, після тимчасового припинення видачі готівки, знову почали її виплачувати клієнтам. Газети надалі рекламували косметику, матримоніальні оголошення. Працювали кав'ярні й ресторани. Газети інформували про те, в якій з них найкраще провести дозвілля. Так, кав'ярня “Колумбія” на вулиці Лукасінського, 7 (тепер Низький Замок) організувала щоденні “легкі, дешеві і не зобов'язуючі забави”. Тут же виступав з концертом “Шахтарський джаз”⁵⁷. Свої послуги пропонували й актори, які внаслідок воєнних подій були евакуйовані із західних теренів держави до Львова. Вони звернулися 5 вересня до міського староства з клопотанням влаштувати виступи у пасажі Миколяша, частина доходу з яких мала би йти на міський громадський комітет суспільної опіки, а решта – на їхнє утримання⁵⁸.

Як відомо, ніщо так не змінює взаємини між людьми, як відчуття колективної небезпеки. Воєнні злигодні вносять істотні корективи у людську психологію. “Світ стає кращим”, – під такою назвою одна з львівських газет помістила репортаж про буденне життя львів'ян у перші дні війни. “Люди, котрі впродовж кількох років мешкали під одним дахом, – писав кореспондент, – не хотіли себе знати і не розмовляли, нав'язують знайомства. Спільними зусиллями виробляють плани як поліпшити життя, як найкраще обладнати сховище, спільно створюються домашні аптечки... Один допомагає другому”⁵⁹. Секція допомоги біженцям міського комітету власними силами зібрала фонди, закупила певну кількість продовольства, організувала пункти харчування біженців на львівських вокзалах, які тоді масово прибували до Львова й налічували майже 300 тис. осіб⁶⁰. Львів потроху звикав до

⁵⁴ *Słowo Narodowe*. – 1939. – 8 września. – S. 5.

⁵⁵ *Ilustrowany Goniec Wieczorny*. – 1939. – 7 września. – S. 2.

⁵⁶ *Dziennik Polski*. – 1939. – 13 września. – S. 3.

⁵⁷ *Ilustrowany Goniec Wieczorny*. – 1939. – 10 września. – S. 8.

⁵⁸ ДАЛО. – Ф. 110 сч.. – Спр. 838. – Арк. 27.

⁵⁹ *Chwila*. – 1939. – 6 września. – S. 3.

⁶⁰ *Gazeta Lwowska*. – 1939. – 7 września. – S. 2.

воєнних буднів, а його мешканці – до нового побуту. Увечері всі львів'яни мали дотримуватися світломаскування. Спочатку часто цієї вимоги не дотримувалися. У газетах з цього приводу з'явилися критичні зауваження. Тих, хто не дотримувався світломаскування, називали безвідповідальними або ж диверсантами. Особливу увагу закликали звернути на сусідів-німців, щоб ті якнайсуворіше виконували розпорядження влади⁶¹. Порушували світломаскування і водії, котрі вмикали фари. Львівське радіо кілька разів передавало оголошення, що миготіння світла є сигналом для бомбардування. Газета “*Ilustrowany Goniec Wieczorny*” навіть опублікувала на своїх шпальтах адреси помешкань, власники яких не дотримувалися правил світломаскування і попереджувала про притягнення їх до відповідальності за це порушення⁶². У зв'язку з можливою ворожою газовою атакою серед мешканців міста великим попитом користувалися спеціальні пов'язки. Цим скористалися різного роду шахраї, які продавали саморобні пов'язки, напхані ватою, видаючи їх за протигазові. Влада міста закликала громадян відпроваджувати таких до поліції⁶³. У зв'язку із масовим напливом населення із заходу, у Львові різко зросла потреба у вантажних перевезеннях майна евакуйованих. Як наслідок, підстрибнули ціни на цей вид послуг. Міська влада видала спеціальне розпорядження, яке забороняло піднімати ціни на них⁶⁴.

Чи не найважливішим елементом воєнного побуту львів'ян стало забезпечення продовольчими запасами та раціональне їх використання. Львівське відділення Союзу домогосподарок звернулося з пропозиціями пристосовувати меню до воєнної ситуації, закликала готувати ощадні страви. Особливо робився наголос на потребі відмовитися готувати окремо перші та другі страви, замінивши їх чимось середнім. У газеті з'явилася рубрика з рецептами таких “військових страв”. Наприклад, “Каша з яриною”, що складалася з таких інгредієнтів: каша, ярина, цибуля, сало⁶⁵.

Напередодні катастрофи

Тим часом події на фронті розгорталися надзвичайно динамічно: 6 вересня німецьке військо зайняло Краків, а вже 10 вересня вийшло на лінію річки Сян, розгорнувши подальший наступ на Радимно й Самбір, що в перспективі давало їм можливість виходу на Львів. Цей напрям обороняла армія “Карпати” під командуванням генерала Казімежа Фабрици. Побоюючись оточення, командувач не зважився на оборону й почав відступати в напрямку Львова, перенісши 10 вересня сюди свій штаб⁶⁶. У місті на той час розташувалося й командування львівського VI корпусу на чолі з генералом В. Лянгнером, який з 11 вересня очолив і Командування оборони Львова. Згідно з його наказом організували оборонну межу над річкою Верещиця по лінії Янів – Любінь, що трохи більше 20 км на захід від міста. Утримання плацдарму в районі Львова й Перемишля, на думку командувача Південного фронту генерала Казімежа Соснковського, мало би стабілізувати фронт, який розвалювався під ударами німців. Починаючи з 10 вересня, 14-та німецька

⁶¹ *Ilustrowany Goniec Wieczorny*. – 1939. – 5 września. – S. 3.

⁶² *Ibid.* – 10 września. – S. 2.

⁶³ *Ibid.* – S. 4.

⁶⁴ *Ibid.*

⁶⁵ *Gazeta Lwowska*. – 1939. – 9 września. – S. 4.

⁶⁶ *Zawilski A.* *Bitwy polskiego września*. – Kraków, 2009. – S. 479.

армія, що була на правому крилі групи армій “Південь” отримала наказ наступати через Львів, щоб не допустити зосередження польських сил в районі Самбора і на захід від Львова. Львівські газети, що вийшли цього дня, не віщували катастрофи, яка насувалася. Радше навпаки, подавали оптимістичні повідомлення про успішний для союзників перебіг подій на Західному фронті, якого взагалі не існувало, позаяк ні Англія, ні Франція й не думали розпочинати бойові дії проти німецької армії. Так, щоденник “Chwila” вийшов під аншлагом “Великі поразки німецького війська на Західному фронті”, а також помістив матеріали під рубриками “Німці відкликають військові транспорти з польського фронту” і “Чому Гітлер програє цю війну”⁶⁷. Можливо, це робилося цілеспрямовано, щоб не сіяти паніки в місті, а напевно й через брак інформації, яку не могла роздобути редакція, оскільки половину країни вже зайняло німецьке військо, а польський фронт розпався. Втім, 11 вересня дивізії 18-го армійського корпусу генерал-лейтенанта Євгена Баєра захопили Самбір, а вдосвіта наступного дня німецькі патрулі з’явилися на львівському шосе⁶⁸. Як слушно зауважує дослідник “вересневої кампанії 1939 року” А. Завільський, “поява німецького війська під Львовом на дванадцятий день війни викликала ще більше враження, ніж його поява 8 вересня біля брам Варшави. Адже Львів розташований у глибокому тилу польської армії і його захоплення ворогом відтинала польські сили від єдиного шляху відступу, котрий вів, як це видавалося, до дружньої Румунії”⁶⁹.

Без опору з боку польських сил авангард 1-ї гірської дивізії, моторизований полк під командуванням полковника Фердинанда Шернера в середині дня 12 вересня вдерся на Городоцьку вулицю в західній частині міста і лише тут йому дали відсіч. Зазнавши невдачі одразу опанувати місто, у другій половині дня він розпочав новий наступ. Оминувши пункти опору, німецькі відділи просунулися вулицею Городоцькою аж до костелу св. Єлизавети. Командувач району оборони генерал Рудольф Пріх кинув у бій відділ поліції та чоту вартового батальйону. Важливу роль у відсічі німецького наступу відіграла протитанкова артилерія, що мала на озброєнні 75-мм гармати. Незважаючи на великі втрати (артилеристи змушені були стріляти прямим націлюванням), вона витримала на позиціях. Активно допомагали артилеристам в обслуговуванні гармат цивільні. Не зумівши захопити з прямого маршу місто, німецьке командування вирішило блокувати його, щоб не допустити прориву сюди решток польських сил, які відступали з заходу та півночі згідно з директивою командувача Е. Ридза-Смігли. Так, розпочалася облога німецькими військами Львова, що тривала від 12 до 22 вересня. На той час львівська залога налічувала 15 тис. вояків, з них 1500 офіцерів, мала на озброєнні 94 гармати⁷⁰. Від ранку 13 вересня німці розпочали наступ з різних сторін міста. Їм вдалося опанувати висоту – Кортумову Гору, з якої повели обстріл, що створювало для захисників серйозну загрозу. Для посилення оборони в місті почали формувати загони цивільної охорони безпеки, яку очолив відставний генерал Владислав Єнджейовський. Німецька сторона неодноразово зверталася до командувача львівського гарнізону генерала В. Лянгнера здати місто. Однак той відмовився,

⁶⁷ Chwila. – 1939. – 10 września. – S. 1.

⁶⁸ Zawilski A. Bitwy polskiego września... – S. 485.

⁶⁹ Ibid. – S. 479.

⁷⁰ Історія Львова. У трьох томах... – Т. 3. – С. 165.

сподіваючись підходу польських частин із армії “Карпати”, що пробивалися із заходу з-під Жовкви і підльвівських сіл Збоїська та Голоско. Фактично, від 12 вересня кільце німецької облоги навколо Львова постійно ущільнювалося. Якщо протягом першого тижня війни громадськість міста могла довідуватися про події на фронті з газет та радіо, то тепер ця інформація стала уривчастою, хаотичною. Врешті, з 14 вересня вона цілком обривається, натомість звістки з фронту обмежуються подіями з околиць міста під рубрикою “З львівського фронту”.

Дня 12 вересня газета “*Ilustrowany Goniec Wieczorny*” вийшла під аншлагом “Армія обороняє Львів”. На вулицях міста була розклеєна відозва президента Львова С. Островського: “Громадяни! У теперішню хвилину закликаємо усіх громадян міста дотримуватися цілковитого спокою і витримки на своїх робочих місцях. Оборона міста перебуває лише в руках нашої армії”⁷¹. У газетних матеріалах не простежувалося панічних настроїв, але й оптимізму вже не було. Преса публікувала статті на патріотичну тематику, нав’язуючи до подій Першої світової та польсько-радянської війни 1920 р, коли більшовицькі війська, як тепер німецькі, стояли під Львовом і власне звідси розпочалося їх вигнання і перелом у бойових діях⁷². Газети публікували оголошення міської управи, розпорядження керівництва міста, намагалися спростовувати панічні плітки.

Вранці 13 вересня по радіо до мешканців міста звернувся воєвода А. Білик, який забороняв подальшу евакуацію з міста органів влади, урядовців та цивільного населення, як корінного, так і втікачів із заходу. Поліція переходила в розпорядження військового командування. Воєвода закликав населення перетерпіти продовольчі труднощі, викликані військовими діями, переконував, що вони тимчасові. Він звертався до львів’ян різних націй, щоб ті з повагою ставилися одне до одного і не піддавалися провокаціям. “Моє місце осідку – Львів. Я мав і маю право перенести його поза місто, як наказав мені уряд, проте я цим правом не скористаюся”, – говорив він у зверненні. Він запевняв мешканців, що “Львів буде боронитися до останнього”⁷³. Тоді ж по радіо виступив і президент міста С. Островський, який сказав: “Як батько міста залишаюся з громадянами міста Львова на спільну долю і долю”⁷⁴.

Цікаву інформацію про тогочасне становище в місті подала Енн Маккормік, основний європейський кореспондент газети “*Нью-Йорк Таймс*”. У репортажі за 14 вересня занотовано: “Німецькі бомби пошкодили водонапірну і каналізаційну систему в місті. Довгі черги на вулицях біля архаїчних ручних поршнів. Лікарі побоюються чуми. З ранку до вечора німецькі літаки літають над Львовом. Вчора Львів був підданий німецькому бомбардуванню 12 разів, сирени звучали безперервно. Багато частин міста у вогні. Польське населення Львова, що змиралося з поразкою, в чому вони звинувачують свій уряд, намагається бігти до Румунії. Вокзал переповнений. Ще пару днів назад Львів не мав ніякої протиповітряної оборони”⁷⁵. Щодня місто бомбардували і обстрілювали. Було пошкоджено водогін, електропостачання, відчувалися продовольчі труднощі, що стало приводом поширення характерних для воєнного часу панічних чуток серед мешканців

⁷¹ *Ilustrowany Goniec Wieczorny*. – 1939. – 12 września. – S. 1.

⁷² *Ibid.*

⁷³ *Gazeta Lwowska*. – 1939. – 14 września. – S. 1.

⁷⁴ *Ilustrowany Goniec Wieczorny*. – 1939. – 10 września. – S. 1–2.

⁷⁵ Хроніки Львова 1900–2006. От Франца-Йосифа до Ющенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mankurty.com/hroniky/?page_id=101&page=27

про нестачу води в місті. Міський уряд спростовував ці чутки, переконував, що її достатньо, а нагромадження запасів зайве⁷⁶. Не менше схвилювали львів'ян чутки про нібито отруєні цукерки, які скидають німецькі літаки⁷⁷. Проте загалом, мешканці Львова не піддалися панічним настроям. Згодом у спогадах С. Островський зазначав: «Я повинен з приємністю ствердити, що протягом усього часу боротьби, львівська суспільність попри значні жертви убитими і пораненими, втрату приватного та громадського майна, поводитися взірцево з огляду на дотримання громадської дисципліни»⁷⁸.

Щоб забезпечити постачання міста питною водою, відновили водяні колонки, що колись функціонували в окремих районах міста. Оскільки Львів був майже блокований німецьким військом, довіз продовольства можна було зробити лише шляхами, що вели з півночі та півдня, які також перебували під загрозою німецького обстрілу. На початковому етапі вересневої кампанії населення Львова майже подвоїлося за рахунок біженців, через що проблема прохарчувати таку масу людей була особливо гострою. За наказом воєводи чотири комісії щоденно проводили кількогодинні рейди містом по продовольчих крамницях для з'ясування наявності у продажу м'яса, масла, молока. Перевірки показали, що продуктові крамниці ще мали певні запаси. Обмеження стосувалися продажу солі, цукру і масла, які запровадили продавці з власної ініціативи, щоб вистачило для усіх їхніх клієнтів. Кількох продавців, які приховували сіль і цукор⁷⁹, а також не виставили на товарах цінників, покарали штрафами⁸⁰. Ще до 10 вересня довіз продуктів харчування до Львова із навколишніх сіл проходив у звичному режимі. Від власників тяглового транспорту вимагалось лише посвідчення війта громади⁸¹. Ситуація погіршилася після 12 вересня. 17 вересня вийшло розпорядження президента міста С. Островського у справі закупівлі продовольчих товарів. Мешканці, які мали запаси борошна, цукру, солі та інших продовольчих товарів першої необхідності, повинні були утриматися від їх закупок аж до скасування цього розпорядження. У протилежному випадку такі особи притягувалися до відповідальності або ж у них конфіскували домашні запаси. Задля економії палива і продовольчих засобів львів'янам пропонували спільно готувати їжу окремими будинками і квартирними блоками⁸².

Найбільші труднощі були із довозом молочних продуктів. У зв'язку з тим міська управа встановила граничні норми їх відпуску на особу. На дитину виділили півлітра молока. Купуючи молочні продукти, потрібно було пред'явити витяг із метрики дитини, для якої здійснювалася купівля. Харчовий відділ міської управи звернувся до дорослих громадян міста із закликом, щоб ті задля загального добра тимчасово відмовилися від споживання молока⁸³. У зв'язку із посиленням обстрілів міста та переміщенням фронту, фактично, в його межі, дорадча рада, що була утворена при президенті міста 14 вересня, вислала делегацію до генерала

⁷⁶ Gazeta Lwowska. – 1939. – 6 września. – S. 2.

⁷⁷ Dziennik Polski. – 1939. – 5 września. – S. 6.

⁷⁸ *Ostrowski S.* Ostatni Prezydent polskiego Lwowa. Dnie pohańbienia. Wspomnienia z lat 1939–1941. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lwow.home.pl/Biuletyn/ostrowski.html>

⁷⁹ Gazeta Lwowska. – 1939. – 9 września. – S. 2.

⁸⁰ Dziennik Polski. – 1939. – 8 września. – S. 4.

⁸¹ Ilustrowany Goniec Wieczorny. – 1939. – 10 września. – S. 8.

⁸² Dziennik Polski. – 1939. – 17 września. – S. 1

⁸³ Ilustrowany Goniec Wieczorny. – 1939. – 18 września. – S. 2.

В. Лянгнера з'ясувати подальші плани командування щодо оборони міста. Як пише у спогадах С. Островський, делегати намагалися переконати його, що створення з відкритого міста фортеці у подальшій перспективі своїми наслідками може лише спричинитися до знищення майна та його історичних пам'яток. Відтак, підступи до міста, з огляду на їх топографічні умови, є відповіднішими для того аби перенести сюди тягар оборони, як з тактичного, так і стратегічного погляду⁸⁴. Однак, загальна ситуація на фронті не дала змоги змінити систему оборони Львова, а тому боротьба точилася фактично вже у його межах.

Коли німецькі війська вийшли на передмістя Львова, рух на вулицях міста завмер. Позачинялися крамниці та установи, що забезпечували щоденні побутові потреби мешканців у продовольстві, медикаментах, обслуговуванні. Через часті воєнні тривоги погано функціонувала служба очистки міста. Щоб не допустити антисанітарії, відповідний відділ міської управи звернувся до будинкових дозорців допомогти підтримувати чистоту тротуарів. Він зобов'язував власників пекарень відновити безперебійне випікання хліба, а власників крамниць забезпечити їх працю від 4.00 ранку до 21.00 вечора, позаяк в іншому випадку крамниці будуть відчинені силою, а порушники покарані⁸⁵. Незважаючи на такі розпорядження, не всі з них відчинилися, не працювали аптеки, перукарні, різного роду розважальні заклади – театри, кінотеатри. Щоб не наражати життя на небезпеку, чимало людей перейшли жити у бомбосховища. Окремі з них, наскільки це можливо, обладнано з “комфортом” і вони виглядали як помешкання. Тут можна було побачити панянок в елегантних піжамах, які воліли не ризикувати життям у своїх помешканнях і перенеслися жити тут. Мешканці стали звикати до гарматних і кулеметних пострілів. Подекуди групи людей збиралися навколо криниць, щоб заpastися водою, бо водогін вийшов з ладу, або ж стояли у чергах перед крамницями. Хоча й продовольства у продажу помітно поменшало, проте голоду ще не було. Львівські господині реорганізували кухню відповідно до нових умов.

Обмежено й рух приватного транспорту на вулицях міста, оскільки від 13 вересня бензоколонки видавали паливо приватним власникам автотранспорту лише за умови, що ті мають відповідне посвідчення командування оборони Львова.

До 16 вересня місто було майже блоковане німецьким військом. Кільканадцять разів на день над ним кружляли ворожі літаки й з низької висоти обстрілювали людей з кулеметів. Станом на 16 вересня загинуло приблизно 600 осіб цивільного населення, переважно жінок і дітей⁸⁶. Військові ж втрати виносили 4 тис. осіб⁸⁷. Артобстріли міста пошкодили його інфраструктуру. Не працював водогін. Ремонтні бригади вживали заходів, щоб відновити роботу колонок на території міста. Газова станція працювала у звичайному режимі. Постачання газу припинялося тільки під час авіанальотів. Електростанція також ще працювала⁸⁸. Продаж хліба був обмежений, хоча пекарні працювали. Натомість у крамницях знову з'явилося м'ясо, яке встигли довести з тих навколишніх сіл, які ще не зайняли німці.

17–18 вересня на західних і північних околицях міста точилися запеклі бої, зокрема під Сквиловом. Тривав артобстріл з обох сторін. Зведення про

⁸⁴ *Ostrowski S.* Ostatni Prezydent polskiego Lwowa...

⁸⁵ *Dziennik Polski.* – 1939. – 15 września. – S. 1.

⁸⁶ *Ilustrowany Gonicz Wieczorny.* – 1939. – 19 września. – S. 2.

⁸⁷ *Zawilski A.* Bitwy polskiego września... – S. 651.

⁸⁸ *Ilustrowany Gonicz Wieczorny.* – 1939. – 18 września. – S. 2.

бойові дії у газетах подавав майже виключно штаб оборони Львова. Інформація була уривчастою, відчувалася її недостатність, оскільки давалася взнаки повна ізоляція міста від світу. Воєнні дії велися вже на терені міста, зокрема у його західній частині – біля залізничного вокзалу та костелу св. Єлизавети. Спішені артилеристи відбили наступ німців на залізничний вокзал. У бій вступила також поліція. Німецька артилерія обстріляла вежі костелів Єлизавети, бернардинців, домініканців, церкву св. Духа, а також театр та головну будівлю міської лікарні⁸⁹. 18 вересня німецька авіація знову бомбардувала місто⁹⁰.

Останні дні

Вдосвіта 17 вересня Червона армія завдала несподіваного удару Польщі зі сходу і форсованим маршем просувалася у західному напрямку. За наказом маршала Е. Ридз-Смігли польські частини мали уникати сутичок з більшовиками та якнайшвидше відтягуватися через Львів на південь до румунського кордону. Відтак, командувач оборони Львова генерал В. Лянґнер мав продовжувати утримувати місто, щоб забезпечити сюди відступ залишків армії “Карпати” під проводом генерала К. Соснковського. Вже вночі з 18 на 19 вересня передовий загін радянського війська у складі 35 танків і двох батальйонів піхоти під командуванням полковника П. Фотченкова опинився під Львовом з боку Винник, а декілька танків навіть зробили рейд до центра міста під вікнами будинків командування корпусу та командування оборони Львова. Про перехід польського кордону Червоної армії повідомило радіо, а 18–19 вересня і львівська преса, яка намагалася все ще заспокоїти громадськість, мовляв “найближчим часом з’ясується гра СРСР. Поки що нема приводу до серйозного занепокоєння ситуацією, що склалася”⁹¹. Однак, в останніх числах львівських газет, що вийшли 19–21 вересня, її відверто названо агресією. 21 вересня побачило світ останнє число газети “*Ilustrowany Gonic Wieczorny*” лише на одному листку під заголовком “На відсіч Львова”. Газета інформувала читачів, що “радянські війська відступили з-під Львова”, а “Армія вирішила боронити Львів”. Редакція газети, очевидно, усвідомлювала приреченість оборони міста, бо останній випуск закінчила сповненими відчаю, проте пророчими словами: “Світ не закінчується коричневими німцями і червоною Москвою. Світ є сильніший від ворожих нам сил”⁹². Період від 19 до 21 вересня був особливо драматичним у житті Львова та його мешканців. Спочатку до штурму міста готувалася німецька, а потім більшовицька армія. У командування оборони Львова 18 вересня зажеврила надія, що все ще можна змінити хід воєнних дій та уникнути катастрофи. Стало відомо, що в околицях міста під Голоском за якихось півтора кілометра від рогаток веде бої група генерала К. Соснковського, щоб з’єднатися з львівським гарнізоном. На той час командування оборони Львова володіло певними запасами продовольства, якого мало би вистачити на три тижні, а також амуніцією (окрім протиповітряної артилерії)⁹³. Відтак, планувалося прорвати оточення в напрямку до угорського кордону. Однак наступ захлинувся, оскільки німецьке командування кинуло проти групи піхоту, підсилену танками. 19 вересня німецькі

⁸⁹ *Ilustrowany Gonic Wieczorny*. – 17 września. – 1939. – S. 2.

⁹⁰ *Ibid.* – 20 września. – S. 2.

⁹¹ *Dziennik Polski*. – 1939. – 18 września. – S. 1.

⁹² *Ilustrowany Gonic Wieczorny*. – 1939. – 20 września. – S. 2.

⁹³ *Wasilewski T.* *Obrona Lwowa we wrześniu 1939 r.* // Bellona. – 1950. – Z. 2. – S. 9.

літаки викинули над містом листівки, в яких німецьке командування закликала львівський гарнізон капітулювати й визначити механізм передачі міста. У разі відмови на 21 вересня було призначено загальний штурм, що фактично означало його тотальне знищення.

Після наради президента міста С. Островського з командувачем генералом В. Лянґнером вирішили не вступати у переговори з німцями щодо капітуляції, а лише визначити шляхи виходу цивільного населення з міста, щоб не наражати його на жертви. Через пресу В. Лянґнер звернувся до мешканців із закликом зберігати спокій, витримку й пильність, пропонував бажаючим залишити місто до 17 години 21 вересня й визначив шляхи евакуації з міста дорогами в напрямку підміських сіл Винник і Збоїськ⁹⁴. Як пише у спогадах С. Островський, “після негативної відповіді на ультиматум і повідомлення громадськості про німецькі погрози кількість біженців з міста була мінімальною”⁹⁵. Очевидно, це можна пояснити тим, що Львів був блокований німецьким, а почасти й радянським військами, що збільшували свою присутність на його східних околицях. Людність усвідомлювала безвихідь становища, в якому опинилася. Польський дослідник Е. Яворський висловлює припущення, що В. Лянґнер ніби-то мав вирішити дилему: капітулювати перед німцями і врятувати від знищення полонених львівської залози (що зробили потім представники радянської влади) або ж віддати на поталу гітлерівцям 200 тис. євреїв, які тоді перебували у місті, яке було б рівнозначне з їх екстермінацією⁹⁶. Вранці 19 вересня В. Лянґнер отримав рапорт, що на личаківську рогатку міста прибули офіцери Червоної армії і викликають польського представника на переговори. Польська делегація під час зустрічі заявила, що продовжуватиме боротьбу з німцями, проте не має повноважень щодо переговорів із радянською стороною про передачу міста. Водночас, під Винниками дійшло до сутички німецьких та радянських частин, що загрожувало перерости у серйозний конфлікт. Для міста і його мешканців це мало позитивні наслідки, позаяк зменшувало шанси німецького штурму. Дійсно, внаслідок радянсько-німецької домовленості в ніч на 21 вересня частини вермахту почали відходити від міста. По дорозі вони висадили в повітря склади зброї на Голоску, що спричинилося до додаткових руйнувань міста. Того ж дня мали місце чергові перемовини між радянським військовим командуванням та представниками львівського гарнізону, в яких взяв участь генерал В. Лянґнер. Пізнього вечора того ж дня на нараді вищого командування оборони Львова ухвалили рішення про капітуляцію міста і передачу його радянській стороні. Цікаві спогади про це подав С. Островський. Він зазначив, що В. Лянґнер під час розмови з ним, що мала місце близько півночі з 21 на 22 вересня, обґрунтовував своє рішення тим, що не в змозі вести боротьбу на два фронти, що не може йти проти танків голіруч і що на вимогу міської ради має здати Львів. С. Островський запротестував, бо, мовляв, ніхто з його підлеглих і рада в цілому не висловлювала бажання здавати місто кому б то не було. Зрозуміло, що ні генерал, ні президент міста не бажали брати на себе тягар ухвали такого рішення. Проте це не мало вже жодного впливу на перебіг подій. Доля Львова була вирішена. Вранці 22 вересня відповідний акт про капітуляцію Львова підписали з польського боку командувач 6-го львівського

⁹⁴ Ilustrowany Goniec Wieczorny. – 1939. – 20 września. – S. 1.

⁹⁵ Ostrowski S. Ostatni Prezydent polskiego Lwowa...

⁹⁶ Jaworski E. Lwów. Losy mieszkańców i żołnierzy Armii Krajowej w latach 1939–1956. – Pruszków, 1996. – S. 25.

корпусу В. Лянґнер і начальник штабу Південного фронту полковник Б. Раковський. Опівдні червоне військо увійшло до Львова. Польські солдати кидали зброю. Півтори тисячі офіцерів зібралися у внутрішньому подвір'ї будинку штабу корпусу. Згідно з попередньою домовленістю представники радянської влади обіцяли їм вільний вихід з міста, проте не дотримали його. Під час виходу зі Львова на личаківській рогатці їх оточили червоні війська й вивезли у табори⁹⁷.

Очевидець цих подій О. Назарук так описує вступ Червоної армії до Львова: "За якийсь час почав над'їздити цілий ряд совітських танків з великим звенькотом і таракотінням. Ті танки були великі і малі, різного вигляду, але всі помальовані однакою краскою, якоюсь бурою. Деякі були щільно замкнені, а на деяких видно було червоноармійців. Вони держали кріси в руках і дивились в вікна, мабуть побоюючись, що будуть в них стріляти. Деякі, мабуть офіцери, мали револьвери в руках. Одяги їх були гірші від одягів польських жовнірів, а з німецькими їх порівнювати годі було. Також їх танки, як говорили мені потому наші військові, були слабші. Вигляд совітських жовнірів був переважно марний і зовсім не пригадував добре виглядаючих, рослих солдатів б(увшої) царської армії. Червоноармійці займали Львів мовчки: не чути було не то співу, але навіть не видно було, щоб вони говорили між собою або засміялись. Все те вдарило не тільки мене, привичного до обсервування, але взагалі всіх, що бачили, як червона армія займала Львів"⁹⁸. Львів став радянським. В останній момент, увечері 22 вересня, коли міську ратушу брали під охорону радянські органи влади, польському підпіллю, яке щойно зорганізувалося, вдалося вивезти з її підвалів документи, які тут залишив під час відступу Головний штаб Війська Польського, зокрема персональні справи офіцерів корпусу розвідки і контррозвідки, а облікові картки населення міста, які вело міське староство, підпалити⁹⁹.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що хоча місту відводилася важлива стратегічна роль у планах польського командування у вересневій кампанії 1939 р., вона не була реалізована через динамічний розвиток подій на фронті. Львів та львів'яни стали всього лише об'єктом німецько-радянських домовленостей про розподіл сфер впливу на сході Європи. У той же час можна погодитися з думкою американської кореспондентки "Нью-Йорк Таймс" Енн Маккормік, яка у своєму репортажі від 25 вересня писала: "Це місто було таким "західним", його доля навіть сумніша за Варшаву. Захоплення Львова є першою радянською експансією з часів революції, продукт сталінсько-гітлерівської комбінації з непередбаченими наслідками. Ми спостерігаємо не тільки розвал Польщі, але й розвал всієї Сх. Європи. Лемберг є символом цього розвалу, тому що століттями він був аванпостом проникнення західної цивілізації на схід. Сьогодні місто стало аванпостом руху у зворотний бік"¹⁰⁰. Від себе додамо, що то був водночас і розпад усталеного приватного життя, традицій, побутових звичок, руйнація мікросвіту, притаманного лише цьому місту та його мешканцям. Правда, лише польського і, мабуть, єврейського сегментів. Львівські українці, хоча й з великою тривогою, таки очікували змін.

⁹⁷ *Jaworski E.* Lwów. Losy mieszkańców i żołnierzy Armii Krajowej...

⁹⁸ *Назарук О.* Зі Львова до Варшави... – С. 16.

⁹⁹ *Jaworski E.* Lwów. Losy mieszkańców i żołnierzy Armii Krajowej w latach 1939–1956... – S. 26.

¹⁰⁰ Хроніки Львова 1900-2006. От Франца-Иосифа до Ющенко [Електронний документ] / Режим доступу: http://www.mankurty.com/hroniky/?page_id=101&page=27